

ԼԵԶՈՒԱԲԱՆԱԿԱՆ**ԴԱԽԻԹ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱԼԱԻԿԱՅ ՈՐԴՈՒ «ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ԱՐԷՆՍԴՐՈՒԹԵԱՆ» ԳՐԱԲԱՐԵԱՆ ԴԱՐՁՈՒԱԾՔՆԵՐԸ**

XI-XII դարերի հայ մատենագրութեան նշանակալի եւ եզակի արժէքներից է Դաւիթ վարդապետ Ալաւկայ Որդու կանոնագիրքը, որը հայ իրաւագիտութեան առաջին աշխարհիկ օրէնսդրութիւնն է: Դաւիթ Ալաւկայ Որդու կենսագրութեան վերաբերեալ տեղեկութիւնները սուղ են: Յայտնի է, որ ծնուել է 1065 թուականին Մեծ Հայքի Ուտիք նահանգի Գանձակ քաղաքում: Ստացել է հիմնարար կրթութիւն, հմտացել աստուածաբանութեան բնագաւառում, զբաղուել մանկավարժութեամբ: Նրան շնորհել են վարդապետի աստիճան: Կիրակոս Գանձակեցին նրան անուանել է «սուրբ լուսաւորիչ», իսկ աւելի ուշ շրջանի մատենագիր Ազարիա վարդապետ Սասնեցին՝ «Կանոնատառ սուրբ վարդապետ Դաւիթ»¹:

Դաւիթ Ալաւկայ Որդին իր կանոնագիրքը, որը կոչուում է «Կանոնական արէնսդրութիւն», շարադրել է 1130 թուականին՝ ի պատասխան Արքայութիւն անունը կրող քահանայի հարցումների: Կանոնագիրքը անմիջապէս մտել է շրջանառութեան մէջ եւ տարածուել հայ կեանքի բոլոր բնագաւառներում: Այդ իրողութիւնը հաւաստում են նրա կրտսեր ժամանակակիցներ Վարդան Արեւելցին, Կիրակոս Գանձակեցին, Ստեփանոս Օրբելեանը, Մխիթար Այրիվանեցին եւ այլք²:

«Կանոնական արէնսդրութիւն»-ը բաղկացած է «Նախադրութիւն»-ից եւ 97 յօդաւածներից: Հեղինակը դրանք շարադրել է վաղուց ի վեր գործածութեան մէջ գտնուող սովորութային իրաւունքի նորմերի խստագոյն եւ մանրակրկիտ հաշուումամբ: «Աւրէնսդրութեան» սկզբնաղբիւր են եղել Աստուածաշունչը, մասնաւորապէս՝ Մովսէս մարգարէին վերագրուող Հին Կտակարանի Հնգամատեանը, հայ կանոնական եւ սովորութական իրաւունքը, եկեղեցու հայրերի համապատասխան երկասիրութիւններն ու ժողովրդական աւանդութիւնները³:

Կանոնագիրքը բացառիկ ու արժէքաւոր վկայութիւններ է պարունակում ժամանակի հայոց կենցաղի, վարքութեան, սովորոյթների, քրէական ու քաղաքացիական իրաւունքի նորմերի ըմբռնումների մասին:

Կանոնագիրքը պարզ, հասկանալի եւ յաճախ մանրամասն բացատրութիւններով անդրադարձել է ժամանակի անբարոյ բարքերին, դատապարտել հմայութիւններն ու սնահաւատութիւնները, աղանդաւորականութիւնը, անառակութիւնը եւ կեղծ բարեպաշտութիւնը: Այսինքն՝ այս երկը ժամանակի լեզուամտածողութեան բացայայտման յոյժ արժէքաւոր աղբիւր է, իսկ դարձուածքները լեզուամտածողութեան իւրայատկութիւնների դասական վկայութիւններ են:

«Կանոնական արէնսդրութեան» դարձուածային միաւորները մենք քննել ենք

¹ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրութեամբ՝ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանեանի, Երեւան, 1961, էջ 116:

² Մատենագիրք Հայոց, հատոր ԺԶ, Երեւան, 2012, էջ 675:

³ Մաքարեան Գ. Հ., Դաւիթ Ալաւկայ Որդու իրաւա-բաղադրական հայեացքները, Պատմա-բանասիրական հանդէս, 1988, № 4 , էջ 115:

նախ ըստ բաղադրիչների քանակի, ապա՝ ըստ գերազանց անդամի իմաստային բովանդակության: «Կանոնական արևնսդրուծիւն»-ից դուրս ենք գրել մօտ 110 դարձուածք եւ դարձուածային արտայայտութիւն:

Դարձուածքը բառերի կայուն, պատրաստի վերարտադրելի, վերաիմաստաւորուած կապակցութիւն է, ուր բաղադրիչ բառերի ինքնուրոյնութիւնը ձեւական է, շարահիւսական կապը՝ միազնած: Դարձուածքը իր իմաստաքերականական առանձնայատկութիւններով ու տարբերակուած յատկանիշներով լեզուական առանձնայատուկ միաւոր է, իսկ դարձուածաբանութիւնը լեզուաբանութեան ինքնուրոյն համակարգ, գիտաճիւղ⁴: Որպէս լեզուական երեւոյթ, դարձուածք յատուկ է գրեթէ բոլոր լեզուներին, բայց իւրաքանչիւր լեզուում այն ունի իր առանձին, միայն տուեալ լեզուին յատուկ դրսեւորումն ու ձեւաւորումը, որի համար շատ կարեւոր նշանակութիւն ունեն ինչպէս արտա-լեզուաբանական, այնպէս էլ ազգա-լեզուաբանական գործօնները⁵: Դարձուածաբանութիւնը սերտօրէն կապուած է տրամաբանութեան, ազգա-հոգեբանութեան հետ, որովհետեւ դարձուածքի առաջացումը արդիւնք է փոփոխուած տարբեր ընկալումների:

Գրաբարեան դարձուածքներն ունեն մի շարք առանձնայատկութիւններ, որոնք հետեւանք են նոր հայերէնում՝ աշխարհաբարում, կատարուած փոփոխութիւնների, իսկ խորքային մակարդակում արտայայտում են հայութեան մտածողութեան մէջ կատարուած տեղաշարժեր:

Ըստ դարձուածային միաւորների (ԴՄ) բաղադրիչների քանակի՝ ընդունուած է տարբերակել նուազագոյնը երկանդամ կառուցներ, որովհետեւ դարձուածքը նախ եւ առաջ կայուն բառակապակցութիւն է՝ վերաիմաստաւորուած բաղադրիչներով, ապա եռանդամ, քառանդամ եւ աւելի՝ տուեալ լեզուում հնարաւոր շարահիւսական յարաբերութիւնների համապատասխան⁶:

Վերլուծելով «Կանոնական արևնսդրուծիւն» երկի դարձուածքներն ըստ բաղադրիչների քանակի՝ պարզ է դառնում, որ այստեղ գերակշռում են երկանդամ եւ եռանդամ բայական կամ անուանական ԴՄ-ները: Բերենք բնութագրիչ օրինակներ՝ նշելով, որ նախդիրները համարել ենք ԴՄ-ների ինքնուրոյն բաղադրիչներ, որոնք ունեն ե՛ւ ձեւային, ե՛ւ բովանդակային տարբերակիչ դեր:

Երկանդամ անուանական դարձուածքներ՝ երկիւղ Աստուծոյ, ծնունդ փրկական, կառուցումն մտաց, մասունք բանի, կամացն Աստուծոյ (էջ 679)-երկնայինի հանդէպ վախ, Աստծոյ ծնունդ, խորհրդածութիւն, խօսքի մասեր, Աստծոյ կամքերը, մարմնաւոր կեանք (էջ 686)-աշխարհիկ կեանք, սուրբ խորհուրդ (էջ 689)-Աստծոյ կամք եւ այն: Նըշենք, որ անուանական դարձուածքներն իրենց քանակով եւ կիրառութեամբ էապէս զիջում են բայական ԴՄ-ներին:

Երկանդամ բայական դարձուածքներ՝ անծնունդ մնալ, խելամուտ լինել, (էջ 679)-անպտուղ լինել, ողջախոհ լինել, նշանակ տալ, յանձն առնել, սեղանն մատուցանել, յաղարկանել (էջ 680)-ակնարկել, ստանձնել, սեղան գցել, իմաստ հաղորդել, **անհամութիւն համեմել, անփոյտ առնել, գիտութեամբ լինել** (էջ 681)-անիմաստը իմաստաւորել, անտեսել, իմաստնանալ, **պէտս առնուլ, սիրտն առնել** (էջ 683)-պիտանի դարձնել, ցան-

⁴ Հմմտ. **Բաղիկեան Խ.**, Ժամանակակից հայերէնի դարձուածային միաւորները, Երեւան, 1986, **Բաղիկեան Խ.** Դարձուածային ոճաբանութիւն, Երեւան, 2000:

⁵ **Բեղիբեան Պ. Ս.**, Ժամանակակից հայերէնի դարձուածաբանութիւն, Երեւան, 1973, էջ 216:

⁶ **Գիլբարեան Ն. Հ.**, Բարսէղ Կեսարացու «Գիրք Պահոցի» գրաբար թարգմանութեան դարձուածքների իմաստա-կառուցուածային բնութագիրը, «Բանբեր Երեւանի համալսարանի. Բանասիրութիւն», 2020, № 1 (31), էջ 41-42:

կանալ, հուպ լինել (էջ 684)-հասու լինել, մերձ հասուցանել (էջ 685)-մօտեցնել, կին առնուլ (էջ 686)-ամուսնանալ, տեսանել աչաք, խորհուրդս խառնել (էջ 687)-աչքով տեսնել, խորհրդակցել, առնել յանգէտս (էջ 688)-յիմար ձեւանալ, հաղորդ տալ (էջ 689)-իրագեկել, վերաբերութիւն առնուլ (էջ 690)-վերաբերմունք ստանալ, աղաթս առնել, շնորհուկս առնել (694)-աղօթել, մեծարուել, արտաքս ելանիցել (էջ 696)-ծնուել, մերձ կալ (էջ 698)-մերձենալ, դեպ լինել (էջ 718)-պատահել եւ այլն:

Եռանդամ ԴՄ-ները հիմնականում բայական են, անուանական կառուցները խիստ սակաւ են: Դրանց հետաքրքիր օրինակները ներկայացնում ենք միասին:

Եռանդամ դարձուածքներ՝ ունել ի գիտութիւն (էջ 680)-հասու լինել, ի բաց հանել, ընկենուլ ի սպաս, ի բաց ընկենուլ, քակել ի հիմանց (էջ 681)-բացայայտել, ծառայութեան դնել, դէն նետել, հիմնայատակ քանդել, ի բաց կտրել, ի ներքո կալնուլ (էջ 682)-դէն նետել, բացայայտել, ի չափ հասանել, ի պէտս բերել (էջ 684)-չափահաս դառնալ, կառավարել, ի բաց խորտակել, դիցեն ի պէտս (էջ 685)-ջարդովիշուր անել, մտաւոր կարիքի համար կիրառել, ի բաց կալ (էջ 686)-հեռու մնալ, ի բաց խտտել (էջ 684)-մերժել, ի ներքս մտանել, ի բաց կալ, ի բաց թողուլ, (էջ 690)-մուտք գործել, հեռացւել, թոյլատրել, արկանել ի բերան, (էջ 692)-բերանը գցել, գնալ ի գինըմպութիւն (էջ 694)-հարբել, անկանել ի քունն (էջ 696)-քնել, հաւանեցուցէ բանիւ, ի գիրկս առնուլ (էջ 696)-խօսքով հաւանել, գրկել, ի մարմնի հաղորդեսցի (էջ 699)-մարմնից հաղորդուել, այրն կին արասցել, զտղոմացոցն գործել (էջ 700)-ամուսնուն կին բերել, խառնաշփոթ ստեղծել, զպսակն սպականելոյ (էջ 701)-դավաճանել եւ այլն:

Մեր քննած բնագրում վկայուած են նաեւ մի քանի քառանդամ դարձուածքներ՝ հիմնականում զ եւ ի նախդիրների կիրառութեամբ ստեղծուած, ինչպէս՝ վերստին ածել իւղովն սրբութեան (էջ 685)-մաքրագործել, առնուլ ի պէտս խորհրդոյն (էջ 685)-խորհուրդ հարցնել, զշնութիւն զտղոմական (էջ 686)-անբարոյականութիւն, խորհուրդ բանին առաջի արկանել (էջ 687)-խորհուրդ տալ, ի միմեանց բերան ածել (էջ 692)-իրար բերան գցել, Աստուած ի սիրտն հայի (էջ 695)-Աստուած սրտին է նայում:

«Կանոնական արէնսդրութիւն» երկում գտել ենք նաեւ գրաբարին բնորոշ դարձուածային բայական յարադրութիւն, որտեղ բայը եւ նրա լրացումը նոյնարմատ են՝ երկնել երկ (էջ 679)-հիանալի ստեղծագործութիւն ստեղծել: Բայց նշենք, որ նման կառուցի ԴՄ-ներ «Կանոնական արէնսդրութեան» մէջ այլեւս չեն հանդիպում, քանի որ երկի լեզուն խիստ տարբերում է դասական գրաբարից:

Արդի հայերէնի դարձուածքների վիճակագրական պատկերը նկարագրելիս Խ. Բաղիկեանը նշում է. «Ինչքան աւելանում է դարձուածի բաղադրիչների քանակը, այնքան պակասում է նման կառուցների թիւը»⁷:

Գրաբարի առումով գրեթէ համարժէք յարաբերակցութիւն ունենք նաեւ «Կանոնական արէնսդրութեան» ԴՄ-ների կառուցատիպերի նկարագրութեան ժամանակ:

Երկում թուով գերակշռում են եռանդամ դարձուածքները, բայց նրանց քանակը համադրելի է երկանդամ միաւորներին: Ընդ որում՝ երկանդամ դարձուածները հիմնականում կազմուած են **առնել, լինել, ունել** բայերով եւ անուն կամ մակբայ խօսքի մասերի միջոցով, որոնք արտայայտում են բայ-ստորոգեալ եւ խնդիր կամ պարագայ շարահիւսակական կապը: Անուանական դարձուածքների դէպքում որոշիչ-որոշեալ կամ յատկացուցիչ-յատկացեալ կապուն փոխաբերական կապակցութիւններ ունենք: Եռանդամ դարձուածները հիմնականում կազմուած են ի նախդրից եւ գոյականների թեքուած ձեւերից:

⁷ Բաղիկեան Խ., Ժամանակակից հայերէնի դարձուածային միաւորները, Երևան, 1986, էջ 206:

Դաւիթ վարդապետ Ալաւկայ Որդու «Կանոնական արէնսդրութիւն» երկից առանձնացուած ԴՄ-ի իմաստաբանական դասակարգումը հետաքրքիր օրինաչափութիւններ է բացայայտում: Բնութագրենք ԴՄ-ները՝ ըստ իմաստային դաշտերի՝ հաշուի առնելով դրանց գերակայ բաղադրիչի իմաստային բովանդակութիւնը եւ արտայայտուող ընդհանուր նշանակութիւնը: Դատա-իրաւական այս հնագոյն փաստաթղթում գերակայում են հետեւեալ իմաստային դաշտերին պատկանող միաւորներից կազմուած կառուցները՝

1. Մարմնամասեր նշանակող բառերից ստեղծուած ԴՄ-ներ՝ տեսանել աչաւք (էջ 687), ալանջաւք լսել (էջ 688), արկանել ի բերան (էջ 692), ի միմյանց բերան ածել (էջ 692), աքոյ տալ (էջ 694), ոտն ոչ շարժել (էջ 694), ի գիրկս առնուլ (էջ 696), արկանել զլեզուն ի բերան (էջ 699), ի մարմնի հաղորդեսցի (էջ 699) եւ այլն:

2. Ֆիզիքական գործողութիւններ արտայայտող բառերից կազմուած ԴՄ-ներ՝ դիրազիր առնել (էջ 679), սեղանն մատուցանել (էջ 679), յաղ արկանել (էջ 679), թոյլ տալ (էջ 680), ածել ի պէտս (էջ 683), ի բաց շրջել (էջ 683), պէտս առնուլ (էջ 683), հուպ լինել (էջ 684), արտաքոյ կալ (էջ 691), աշխատ առնել (էջ 694), այրն կին արասցել (էջ 700), անկար գոլ (էջ 708), այց առնել (էջ 720) եւ այլն:

3. Միտք, գիտելիք եւ խօսք նշանակող բառերից կազմուած ԴՄ-ներ՝ ի խորհուրդ ածել (էջ 679), ունել ի գիտութիւն (էջ 679), ընկալնուլ մտի (էջ 679) գիտութեամբ լինել (էջ 682), խորհուրդս խառնել (էջ 687), առնել յանգէտս (էջ 688), գիտութեամբ ուտել (էջ 704) եւ այլն:

4. Շարժում, տեղափոխութիւն, փոխադրում նշանակող բառերից ստեղծուած ԴՄ-ներ՝ ի բաց ընկեցնուլ (էջ 682), ի բաց հանել (էջ 683), ի բաց խտտորել (էջ 683), մերձ հասուցանել (էջ 685) եւ այլն:

5. Տուն, տեղ, բնակավայր նշանակող բառերից կազմուած ԴՄ-ներ՝ արտաքոյ կացուցանել (էջ 687), մտանել յաշխարհս եւ այլն:

Ընդհանրացնելով մեր վիճակագրական արդիւնքները՝ նշենք, որ ամենամեծ թիւն են կազմում մարմնամասերից եւ ֆիզիքական գործողութիւններ ու միտք, մտածողութիւն, խօսք արտայայտող բառերից բաղադրուած ԴՄ-ները:

Մեր քննած որոշ դարձուածքներ յաճախ տարբեր օրէնքներում կիրառուում են տարբեր նշանակութիւններով: Դարձուածքի բովանդակային պլանի փոփոխութիւնները, մեր կարծիքով, պայմանաւորուած են խօսքը աւելի տպաւորիչ, բազմանշանակ դարձնելու համար: «Կանոնական արէնսդրութեան» վկայուած դարձուածքների իմաստային հարստութիւնը ցոյց տալու համար բերենք բնագրային մի քանի հետաքրքիր օրինակներ.

ա) «Իսկ եթէ ոք գիտաց եւ անփոյթ արար աներկեղութեամբ, և աւր պահեսցէ ճժնդրաւ»:

«Ապա եթէ արհամարհէ եւ անփոյթ առնէ զայս, նգովի ի կեանս եւ ի մահ»: (էջ 687)

«Ապա թէ գիտուն էր եւ ի ծուլութենէ կամ յոխ պահելոյ անփոյթ արար կամ արտաքոյ կամ ի պատարագին, զայսցանէ որ դրեցաւ, լուծցի ի կարգէ քահանայութեան»: (էջ 693)

Անփոյթ առնուլ դարձուածքը մեր բերած հատուածներում արտայայտում է հետեւեալ երեք իմաստները՝ 1) անյարգալից վերաբերմունք ցուցաբերել, 2) անտեսել, 3) քամահրել,

բ) «Այլ թէ պղծեալ կերակրոց կամ յըմպելեաց ոք յանգէտս կերիցէ կամ ըմպիցէ, քահանայ ութ աւր արտաքոյ կայցէ ի սրբութենէ խորհրդոյ եւ ապա հաղորդեսցի»: (էջ 682)

«Այլ թէ երկուարեայ նշխարաւ ոք մատոյց յանգէտս, Գ շաբաթ արտաքոյ կացցէ նովին կարգաւն»: (էջ 688)

Առաջին նախադասութեան մէջ արտաքոյ կալ դարձուածն ունի «զրկուել» իմաստը, երկրորդում՝ «պատժուել» իմաստը: Սրանք երկուսն էլ ունեն բովանդակային փոխկապակցուածութիւն, բայց եւ միեւնոյն ժամանակ որոշակի տարանջատում, որն էլ երեւան է գալիս տարբեր համատեքստերում:

գ) «Այլ թէ ջրախառն մատուցանէ յանգէտս, մինչեւ ցբաշխումնն, ուր եւ գիտասցէ, ի բաց թողեալ եւ այլ մի մատուցէ»: (էջ 688)

«Իսկ եթէ սովորութեամբ արասցէ զայս, զժամն ամենեւին ի բաց թողցէ մինչեւ ապաշխարեալ զղշասցի»: (էջ 690)

Ի բաց թողուլ դարձուածքը մեր բերած հատուածներում արտայայտում է հետեւեալ երկու իմաստները՝ 1) ներել, 2) ազատել, թոյլատրել իմաստները:

դ) «Իսկ ի ներքս անկեալ փայտն այրեսցին եւ խեցին խորտակեսցի, իսկ երկաթեղէնք պղինձն, արծաթն, ոսկեղէնքն մի՛ խորտակեսցին, այլ ջեռցին միայն հրով եւ սուրբ են»: (էջ 681)

«Իսկ թէ գինի ունելով նաւն ի ներքս անկանի, գինին հեղցի եւ նաւքն քակտի եւ զքարինսն յայլ պէտս առցեն»: (էջ 683)

Առաջին նախադասութեան մէջ ի ներքս անկանել դարձուածքը ունի թափուել, ներս գցել իմաստները:

ե) «Եթէ ի լեսածն անկցի ցամաք, եթէ պակաս իցէ շափ լղեր շորից կամ հնգից, ամանաւն ի բաց հանցեն»: (էջ 681)

«Եթէ ի վերայ շոր բանջարի սատակի մուկն, թէ յովով է, զվերայն ի բաց հանեալ եւ այլն սուրբ է»: (էջ 682)

«Ապա թէ ի միս կամ ի պանիր կամ յիւղ ըմբռեալ իցեն, զըմբռնեալն կտրեսցեն եւ ի բաց հանցեն եւ զայլն լուսացեն եւ կերիցեն»: (էջ 684)

Ի բաց հանել դարձուածքը կարող է արտայայտել երեք 1) դուրս թողնել, 2) բացայայտել 3) նշել, արձանագրել իմաստները:

Ուսումնասիրութիւնը ցոյց տուեց նաեւ, որ «Կանոնական ակրէնագրութեան» մէջ մեզ հանդիպած ԴՄ-ներից դարձուածաբանական բառարանում վկայուած է մի փոքր մասը:

ՎԱՐԴՈՒՇԻ ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ

Երեւանի պետական համալսարանի Հայ բանասիրութեան ֆակուլտետի ուսանողուհի